

КЫМ.
2022-46

W

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ
ХИМИЯ ЖАНА ФИТОТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНСТИТУТУ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРИЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 02.21.629 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 541.9(575.2)(043.3)

АЛАМАНОВА ЭЛМИРА АЗИСБЕКОВНА

**ОРГАНИКАЛЫК ЭМЕС ТУЗДАР МЕНЕН АЗОЛДОРДУН
КООРДИНАЦИЯЛЫК БИРИКМЕЛЕРИНИН: СИНТЕЗИ,
КАСИЕТТЕРИ ЖАНА ТҮЗҮЛҮШҮ**

02.00.01 – органикалык эмес химия

Химия илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2022

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Химия жана фитотехнологиялар институтундагы органикалык эмес химия лабораториясында аткарылды

Илимий жетекчиси:

Кыдырмаева Назира Шыйтыевна
химия илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Химия жана фитотехнологиялар институтунун органикалык эмес химия лабораториясынын башчысы

Расмий оппоненттер:

Касенов Булат Кунурович
химия илимдеринин доктору,
Ж. Абишев атындагы Караганда химия - металлургиялык институтунун профессору,
Караганда ш., Казахстан Республикасы

Маматуранмова Назгуль Абдулмиталиповна
химия илимдеринин кандидаты,
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин фармацевтикалык технология жана химия кафедрасынын доценти

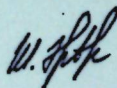
Жетектөөчү мекеме: Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети, Казахстан Республикасы (050040, Алматы ш., Аль-Фараби проспекти, 71).

Диссертациялык ишти коргоо 28-июнунда саат 15.00до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Химия жана фитотехнологиялар институтунда жана Ош мамлекеттик университетинин алдындагы химия илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча Д 02.21.629 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот, дарегі: 720071, Бишкек ш., Чуй проспекти, 265-а. Диссертацияны коргоону онлайн көрсөтүүнүн жеке коду: <https://vc.vnk.kg/b/d 0-quu-d2e-lwm>

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чуй пр., 265-а), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Химия жана фитотехнологиялар институтунун китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чуй пр., 267) жана <http://www.ihfnaskr.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 27-майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин илимий катчысы, химия илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер

Э. А. Шабданова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Заманбап координациялык химиядагы илимий докладдардын жана иштердин тематикаларын анализ кылып талдоодо, жаңы жана перспективдүү бирикмелер классы болуп саналган, классикалык мономердик комплекстердин полимердик бирикмелерин изилдөөгө арналган көйгөйлөргө көбүрөөк басым жасаганын байкоого болот. Координациялык полимерлерге чоң кызыгуунун жаралуусунун себеби, анын түзүлүшүнүн уникалдуу дизайнына байланыштуу, андан талапка жооп берген жаңы доордун функционалдуу материалдарын түзүүгө болот. Белгилеп айтсак, магниттик сорбциондук, люминесценттик жана биологиялык активдүүлүк касиетине ээ болгон бирикмелер [Е. З. Вацадзе, 2018; М. Е. Бушуев, 2015; М. О. Барсукова, 2019].

Ар кандай түрдөгү координациялык полимерлерди алуу көптөгөн факторлордон кез каранды: металлдардын координациялык өзгөчөлүктөрүнөн, органикалык лиганддардын геометриялык мүнөздөмөсүнөн жана ацидолиганддардын жаратылышынан. Полимердик бирикмелерди синтездеп алууда, лиганддардын ичинен өзгөчө кызыгууну гетерециклдүү лиганд – имидазол жаратат.

Имидазолдо пиридиндик жана пирролдук азот атому болгондуктан, бир эле учурда хелаттык да, көпүрөчө да лиганд боло алат. Жогорудагы өзгөчөлүктөрүнө таянып, бирикмелерде имидазолдун пирролдук группасынын протондору менен терс иондордун арасындагы коваленттик эмес (суутектик, молекулалар аралык, нитраттык жана галогендик байланышынан) өз ара аракеттенүү түзүлүп, гетероцикл өзгөчө типтеги полимердик металл-органикалык координацияны (чынжырчалуу, катмарлуу, zigzag түрүндөгү) пайда кылат [И. В. Морозов, 2010; Е. Е. Деева, 2017; Е. Е. Нетреба, 2015].

Имидазол жана анын туундулары биомедицинада грибокко каршы (клотримазол миконазол), микробко каршы (метронидазол), гельминтке каршы (альбендазол, мебендазол) активдүү каражат катары колдонулат [В. А. Катаев, 2006; М. Negwer, 2007; I. Doyon, 2008; Е. В. Александрова ж. б., 2011]. Жакынкы мезгилден бери, органикалык азолдордун туундуларын колдонуу тармагы кеңейип, аларды синтездеп алып касиеттерин изилдөө, методдорун өнүктүрүүгө түрткү берет. Координациялык химияда имидазолго лиганд катары салыштырмалуу аз көңүл бурулган. Ошол эле учурда, имидазол менен «биометаллдардын» иондорунан пайда болгон эффективдүүлүгү жогору, биожектиликтүү жана уулулугу аз бирикмелерге координациялык химияда кызыгуу өсүп жатат.

Ошентип, бүгүнкү күндө имидазолдон координациялык полимерлерди синтездеп алуу, алардын физика – химиялык касиеттерин, түзүлүшүн жана

медицинадагы, ветеринариядагы колдонуу тармактарын изилдөө, актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Диссертациялык теманын приоритеттүү илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын, Химия жана фитотехнология институтунун органикалык эмес химия лабораториясынын илим изилдөө иш планына: «Кыргыз Республикасындагы табигый, минералдык жана органикалык сырьелорду кайра иштетүү максатында, химия-технологиялык жана биологиялык ыкмаларын иштеп чыгуу». 2-бөлүк: «Медицина жана айыл чарбасына колдонуу максатында, керек болгон жаңы биологиялык активдүү бирикмелерди иштеп чыгуу», чакан долбоор: «N,S-кармаган органикалык гетероциклдүү бирикмелер менен лантаноиддердин жана өтмө металлдардын негизинде жаңы комплексттик бирикмелерди синтездеп алуу» (мамлекеттик каттоо №0007487).

Иштин максаты. Имидазол менен Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) жана Ca(II) дин нитраттарынан о.э. Mg жана Ca дин хлоридеринен комплексттик бирикмелерди синтездеп алуу, алардын физика-химиялык касиеттерин жана практикалык колдонуу тармактарын аныктоо.

Изилдөөнүн маселелери:

1. Имидазол менен Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) жана Ca(II) дин координациялык бирикмелерин синтездоо;

2. Элементтик, термикалык, рентгенфазалык анализдери ошондой эле ИК спектр методунун жардамы менен курамын, касиеттерин жана түзүлүшүн аныктоо;

3. Үч комплексттик бирикменин кристаллдык түзүлүшүн рентгеноструктуралык методдун жардамы менен аныктоо;

4. Синтезделип алынган комплексттик бирикмелердин биологиялык активдүүлүгүн изилдөө, алардын ичинен салыштырмалуу эффективдүү, биомедицинада колдонууга мүмкүн болгон жаңы препараттарды табуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Имидазол менен жездин, кобальттын, никелдин, цинктин, кадмийдин, магнийдин жана кальцийдин нитраттарынан жана магнийдин, кальцийдин хлориддеринен 11 комплексттик жаңы бирикме синтезделип алынды. Синтезделип алынган комплексттик бирикмелердин курамы, касиети жана түзүлүшү элементтик, термикалык, рентгенофазалык, рентгенструктуралык жана ИК спектрдик анализ методдору менен аныкталды. Рентгенструктуралык анализге колдонуу учун, бирикменин монокристаллы ыңгайлуу шарт түзүлүп өстүрүлдү. Бирикменин ар түрдүү кристаллдык түзүлүштөрү аныкталды. Курамы 1:6 Co(II), Cd(II) катмарлуу жана 1:2:2 Zn(II) зигзагтүрүндөгү комплекстери

алынды. Co(II) жана Zn(II) нитраттарынын комплексине биологиялык сыноо жүргүзүлдү, ал бирикмелер бактерициддик жана фунгициддик касиетке ээ экендиги тастыкталды.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Синтезделип алынган бирикмелердин физика-химиялык касиеттеринин өзгөчөлүктөрү, түзүлүшү, теориялык, эксперименталдык маалыматтары жана корутундулары заманбап координациялык химияны өнүктүрүүгө салым кошуу менен бирге ЖОЖдагы химия-биология багытында илимий изилдөөлөргө колдонууга сунушталат.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр, белгилүү дары-дармектердин модификациясын издөө жолун прогноздоого мүмкүндүк берет, зыянсыз жана эффективдүү биологиялык активдүү бирикмелерди алуу максатында имидазолдун Co жана Zn менен болгон бирикмелери микробго жана грибоко каршы дары каражаты катары жугуштуу жаракаттарга жана теринин сезгенген грибок ооруларына сунушталат. Иштелип чыккан имидазолдун Zn(II) жана Co(II) менен болгон комплекстери Кыргыз Республикасынын №2237, №2211 патенттери менен 31.12.2020ж., 30.06.2020 ж. корголду.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Эксперименталдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы, имидазол менен биваленттүү металлдардын туздарынан алынган, моно - жана полимердик координациялык бирикмелери азыркы координациялык химиядагы маалыматтарды толуктоо катары кызмат кылып, прикладдык мааниде социалдык жана экономикалык эффект болуп бере алат. Алынган бирикмелер эксперименттин жыйынтыгында көрүнгөндөй мүнөздүү биологиялык активдүүлүккө ээ, ошондуктан аларды микробко жана грибокко каршы дары каражаты катары биомедицинада колдонууга сунушталат. Бактерициддик жана фунгициддик касиетке ээ болгон жалпы белгилүү дары дармектердеги койгөйлөрдү экономикалык жактан чечүүгө болот.

Коргоого чыгарылган диссертациянын негизги жоболору:

1. Имидазол менен биваленттүү металлдардын нитраттары жана хлориддеринен жаңы комплексттик бирикмелердин синтезделиши алардын координациялык түйүндөрүнүн жана координациялык полиэдрлеринин түзүлүшү;

2. Рентгенструктуралык анализдин негизинде төмөндөгү координациялык полимерлер аныкталды: Co(II), Cd(II) (1:6 курамы) катмарлуу жана Zn(II) (1:2:2 курамы) зигзагтүрүндө экендиги тастыкталды;

3. Co жана Zn тин имидазол менен болгон комплекстериинин биологиялык сыноосунун жыйынтыгы.

Изденүүчүнүн жеке кошкон салымы. Коюлган тапшырмалар, экспериментти пландоо илимий жетекчи менен чогуу аткарылды.

Эксперименталдык болүтүндөгү баардык көрсөтүлгөн синтездоо иштери алардын ИК спектрлерин, термограммаларын, дифрактограммаларын, элементтик анализдин үлгүсүн даярдоо, чечмелоо диссертант тарабынан жүргүзүлдү. Алынган бирикмелердин кристаллдык түзүлүшүн аныктоо, чечүү жана тактоо ЦКП ИОНХ РИА да физика математика илимдеринин кандидаты Чураков А.В. менен биргеликте аткарылды. Биологиялык эксперименттердин маалыматтарын иштеп чыгуу талкуулоо КР УИАнын биотехнология институтунун микробиология лабораториясынын ага илимий кызматкери в.н.к. Темирова Ж. менен биргеликте жүргүзүлдү. Алынган жыйынтыктарды талкуулоо жана диссертациянын темасы боюнча басылмаларды даярдоо илимий жетекчи менен биргеликте ишке ашырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациялык иштин жыйынтыгы рецензияланган журналдарда жарыяланып, конференцияларда татыктуу деп табылды. Ар кандай ыкмалар менен алынган репрезентативдүү маалыматтар, өз ара жана адабий маалыматтар менен шайкеш келет.

Диссертациялык иштин материалдары боюнча эл аралык жана республикалык илимий конференцияларында билдирүүлөр жасалды: Илим жана техника тармагындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты профессор Алтыбаева Д.Т. 70 жылдыгына арналган Эл аралык илимий практикалык конференция (Ош, 2017), «Инновационная наука на пороге XXI века», Кыргыз Республикасынын УИАнын Химия институтунун 75-жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференция (Бишкек, 2018), «Современные тенденции развития системы образования и науки в цифровую эпоху», Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана коомдук ишмери академик Б.М. Мурзубраимовдун 80-жылдыгына арналган Эл аралык практикалык конференция (Ош, 2020 ж.), «Наука и инновации- 2021», Эл аралык илимий конференция (Ташкент, Өзбекстан, 2021 ж.); Эл аралык илимий - практикалык форум илим жана техникадагы алдынкы жетишкендиктер, (Барнаул, Россия 2022 ж.) жана Кыргыз Республикасынын УИАнын ХФИнун чакан окумуштуулар кеңешин (Бишкек, 2022 ж.).

Публикацияларда диссертациянын жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Диссертациянын жыйынтыгы боюнча 8 макала чыгарылып, анын ичинен 1 макала «Web of Science» те, 1 макала РИНЦ системаларында индекстелген чет элдик журналда, калган 6 макала Кыргыз Республикасынын ЖАК басмаларында жарык көрдү, ж.о.э. 2 патент алынды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация 136 барактан, 55 сүрөттөн, 23 таблицадан турат. Иш кириш сөздөн, адабияттык анализден, методдор жана изилдөөнү жүргүзүүнүн методикаларынан, алынган жыйынтыктарды талкуулоо, жыйынтыктардан жана 115 адабияттардын булактарынан түзүлгөн.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иш кириш сөздөн, үч бөлүктөн, жыйынтыктардан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Кириш сөздө изилдөөнүн объектилерин тандоо жана алардын актуалдуулугу, иштин максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси жана коргоого алынган жоболору аныкталып берилген.

1 бап. Адабияттык анализ.

1.1. «Имидазол жана металлдардын туздары менен комплекстик бирикмелердин физика - химиялык касиеттери». Адабияттык анализде имидазолдун бирикмелеринин синтези, түзүлүшү жана координация жондомдүүлүктөрү боюнча, ушул убакка чейин жасалган иштердин натыйжалары талданды.

Кезектеги иштерде имидазолдун d,s - металлдар менен болгон белгилүү комплекстеринин бирикмелеринин түзүлүштөрү каралат, алардын ичинен ар кандай типтеги түзүлүштөр (чынжырча, туз, катмарча жана каркастуу бирикмелер) кездешет. Органикалык эмес кристаллохимиянын көз карашы боюнча бул полимердик комплекстер түзүлүшү менен өзгөчө кызыгууну жаратат. Андан сырткары алар магнетикалык, каталитикалык, люминесценттик, адсорбциондук жана биологиялык активдүүлүк касиеттерине ээ. Координациялык бирикмелердин бул классын изилдөө, синтетикалык методдорду иштеп чыгуу жетишсиздиги, ар кандай жетишкендиктерге карабастан бир катар көйгөйлөрдү жаратат. Ушуга байланыштуу координациялык химияда жаңы полимердик комплекстердин функционалдык касиеттерин мүнөздөө жана изилдөө чоң кызыгууну жаратып келет.

2 бап. Методдор жана изилдөөнүн ыкмалары

2.1. Изилдөө объектиси: Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II), Ca(II) нитраттарынын жана Mg(II), Ca(II) хлориддеринин имидазол менен болгон бирикмелери.

2.2. Изилдөөнүн предмети: синтезделип алынган комплекстердин түзүлүшүн жана касиеттерин изилдөө, ошондой эле алардын перспективдүү багыттарын издөө болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары: эригичтик методу, элементтик, рентгенофазалык, термикалык анализ, ИК - спектрлери, рентгеноструктуралык (РСА) анализдери.

Эригичтик методу. Органикалык эмес туз – имидазол - суу системасынын фазалык тең салмактуулугун изилдөө 25^oСде эригичтик методу менен ишке ашырылды. Тең салмактуулукка 8-9 саата келтирилди. Катуу жана суюк фазалардын пробаларынын анализи бир убакта жүргүзүлдү. Системадагы

катуу фазалардын анализи Скрейнемакерс ыкмасы менен аныкталды жана химиялык анализ менен бышыкталды. Имидазолдогу азот Къельдал методу менен аныкталды. Металлдардын иондорунун концентрациясы комплексонометрдик титирлөө менен табылды. Cd^{2+} , Zn^{2+} , Mg^{2+} жана Ca^{2+} иондору чөйрөсү рН=10 болгон аммиак буферинде кара эриохром индикаторунда ал эми Cu^{2+} , Ni^{2+} , Co^{2+} - суюлтулган NH_4Cl , NH_4OH эритмесинде рН=10 чөйрөсүндө, индикатор катары мурексидди колдонуу менен жүргүзүлдү. Салыштырмалуу каталарын эсептөө $\pm 0,5\%$ түздү.

Рентгеноструктуралык анализ. Кристаллдардын эксперименталдык рентгеноструктуралык материалдарын алуу автоматташтырылган X-Calibur S дифрактометринде (МоКа-нурлануу, графиттүү монокроматору, ω -сканери, θ_{max} - 48,18) алынды. Алынган түзүлүштөр SHELIX 97 MНKF₂ программасы боюнча такталды жана чечмеленди. Изотроптук жол менен эсептелген суутек атомдору U_H суутек эмес атомдун температуралык параметринен 1,2 эсе жогору экендиги берилди.

2.3.

Элементтик анализ - алынган бирикмелердин эмпирикалык формуласын жана үлгүлөрдүн тазалыгын тастыктоо үчүн элементтик анализ АЕ-3000 «Euro - Vestor» фирмасынын анализаторунда аныкталды.

Рентгенофазалык анализ- синтезделген бирикмелердин $CuK\alpha$ - нурлануусу, β -фильтри бар автоматташтырылган «ДРОН-3» дифрактометринде аныкталды. Дифрактограмманын тартуу шарттары: $U=35$ кВ, $I=20$ мА; тартуу $\theta=2\theta$; детектор 2град/мүн. Дифрактограмманын чечмелөө ICDD картотекасын колдонуу менен жүргүзүлдү (Powder Diffraction File, 2012).

Термогравиметрикалык анализ. Дериватограмманын бирикмеси Паулик-Паулик-Эрдейдин дериватограф системасында, абада 20° дан 1000° чейинки ысытууда жана 10 град/мүн. ылдамдыгында жүргүзүлдү. Эталон катарында алюминий оксиди алынды (Al_2O_3).

Инфракызыл спектроскопиясы. Бирикменин ИК спектрлери $400-4000$ cm^{-1} аралыгындагы термелүү областында «Nicolette Avatar» спектрофотометри аркылуу жазылып алынды (калийдин бромидинде престөө менен).

3 бап. Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

3.1. Эки валенттүү металлдар менен имидазолдун үчтүк суу системасындагы эригичтиги. Жаңы координациялык бирикмени алуу максатында тең салмактуулук системасында $Me(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$, $Me - Cu(II)$, $Co(II)$, $Ni(II)$, $Cd(II)$, $Zn(II)$, $Mg(II)$ нитраттары жана $Mg(II)$, $Ca(II)$ хлориддери $MeX_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$, $X - Cl^-$ $25^\circ C$ де суу - туз чөйрөсүндө изилденди.

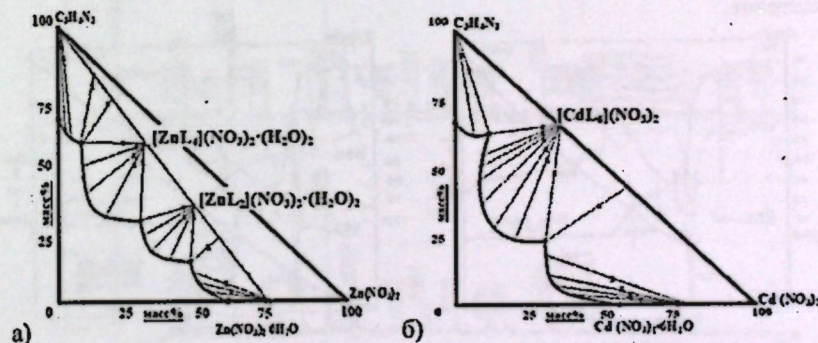
$Me(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$, $Me - Cu(II)$, $Ni(II)$, $Cd(II)$ системасынын эригичтик изотермасы кристаллизациянын үч бутагы менен мүнөздөлөт, четки бутак

баштапкы компоненттин кристаллизациясына туура келет. Ортоңку бутак гидраттык $[MeL_6](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$, $Me - Cu(II)$, $Ni(II)$ жана суусуз $[MeL_6](NO_3)_2$, $Me - Co(II)$, $Cd(II)$ комплексттеринин кристаллизациясын мүнөздөйт (1-сүрөт б).

$Me(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$, $Me - Zn(II)$, $Mg(II)$, $Ca(II)$ системасынын эригичтик изотермасы үч бутактан турат, башкы бутак $C_3H_4N_2$ кристаллизациясына, аягындагы бутак цинктин, кобальттын гексагидраттына, ортоңку бутак магний, кальцийдин дигидратына жана жаңы конгруэнттүү 1:4:2 молдук катыштагы $Me(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$ бирикмесинин пайда болушуна жооп берет, ал эми цинктин нитратында 1:4:2 жана 1:2:2 катыштагы эки комплекс пайда болот.

$Zn(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$ системанын эригичтик изотермасы татаал төрт бутактуу кристаллизациядан туруп, имидазолдун катуу фазасынын бөлүнүшүн камтып, эки жаңы курамдагы бирикме $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$, $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ жана таза цинктин гексагидрат нитраты пайда болот (3.1- сүрөт а).

$[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплексинин химиялык анализи төмөндөгү массалык үлүштөргө; 38,05 масс.% цинктин нитраты, 54,71 масс.% имидазол жана 7,2 масс.% сууга барабар, бул сандар теоретикалык комплекстин курамына туура келет. Экинчи комплекстин $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ концентрациялык бөлүнүүсү биринчи бирикмеге салыштырмалуу азыраак. Түз сызыктын огу ушул бутактан кеткен фигуративдүү чекити 52,45 масс.% цинктин нитраты, 37,6 масс.% имидазолдун жана 5,2 масс.% суунун бир чекитинде бири бирине дал келет. Эки бирикме тең сууда конгруэнттүү болуп саналат.

3.1-сүрөт - $Zn(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$ (а) жана $Cd(NO_3)_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$ (б) системаларынын эригичтик диаграммасы.

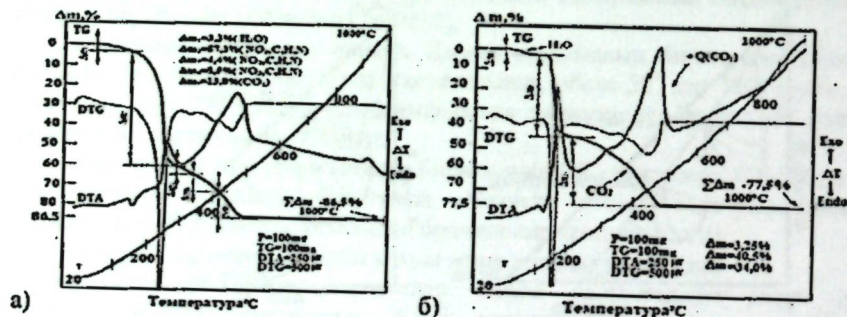
$MeCl_2 \cdot C_3H_4N_2 \cdot H_2O$, $Me - Ca(II)$, $Mg(II)$ системанын эригичтик диаграммасы үч бутактуу кристаллизациядан турат. Биринчи бутак имидазолдун катуу фазасына дал келет. Экинчи бутактын эригичтик изотермасы төмөндөгү 1:4:2 молдук катыштагы жаңы комплекстин $[CaL_4(H_2O)_2]Cl_2$, $[MgL_4(H_2O)_2]Cl_2$ кристаллизациясына жооп берет.

$[MgL_4(H_2O)_2]Cl_2$ комплексинин кристаллизациялык областы, имидазолдо 45,1 – 30,4 масс.%, кальций нитратында 23,60 – 43,28 масс.% ге барабар.

Термикалык анализ. Башка методдор менен тастыкталган туздардын курамын, имидазолдун нитраттык комплекстеринин термогравиметрикалык анализинин термикалык ажыроосунун механизми менен да тактап айтсак болот.

$[CdL_6(NO_3)_2]$ (2-сүрөт а) бирикмесинин ийри сызыгында 20-145°C интервалында, үстүнкү беттеги комплекстин начар байланышкан адсорбциялык суусунун 3% ти кетип, көрүнүктүү массасын жоготуусу байкалат. Андан ары температуранын жогорулашы менен (145-290°C) интервалында жарылуу мүнөзүндөгү терең экзотфект байкалып, ошол замат массасынын -57,3% ти жоголот, бул процесс алты молекула имидазолдун кетүүсүнө байланыштуу (теоретикалык эсептелген маалыматтар 58,4%). 290-525°C температуралык интервалында кадмийдин нитратынын ажыроосу жүрөт. 420,525 °C эффекинде массасы 8,5 жана 13,0% кеткени байкалып, термолиздин акыркы продукциясы кадмийдин оксидине жооп берет.

$[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ (3.2-сүрөт б) комплексинин термограммасында термозффекииси 20-100, 100-260, 260-360, 360-410, 410-510, 510-1000°C температураларынын чегинде байкалат. Аз сандагы ийри массанын жоголуусу ($m=1,3\%$) адсорбцияланган нымды сүрүп чыгарылышы менен байланышкан. 100- 260°C температура чегинде эндотермикалык мүнөздөгү терең экстремум байкалат. Бул күчтүү термозффекит имидазолдун жана цинктин нитратынын составындагы кристаллдашкан суу молекулаларынын ажыроосу менен коштолот.

3.2-сүрөт - $[CdL_6](NO_3)_2$ (а) жана $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ (б) комплекстеринин термограммасы.

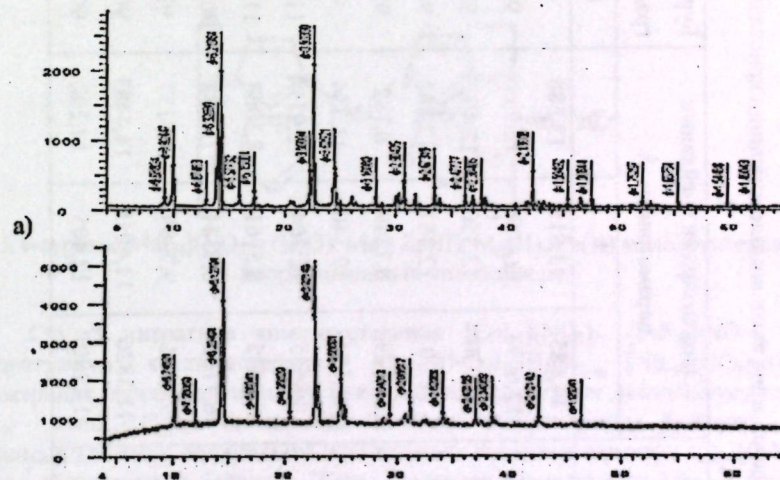
Жоготулган масса жалпы массанын 71,5% тин түзөт. Термозффекиинин кийинки статьялары (Δm_3 , Δm_4 , Δm_5) жылуулуктун сиңирилиши менен жүрүп, продуктунун ажыроосуна, массанын жоголушуна, кээ бирлери 5,0; 3,5 жана 10,0% түзүп туздардын сублимация жана кычкылдануу процесстерине

байланыштуу болот. Термолиздин акыркы продуктусу болуп цинктин оксиди саналат.

3.3.Рентгенофазалык анализ. Алынган бирикмелердин рентгенограммасын баштапкы компоненттердики менен салыштырууда, алардын сызыктарынын интенсивдүүлүгү жана бурчтарынын чагылышуусу ар бир бирикменин түзүлүшүнүн жекелигин мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Бирикмелердин элементардык ячейкаларынын параметрлери, мольдук коломдору, элементардык ячейкадагы формулалык бирдиктеринин саны жана мейкиндик группалары эсептелинди.

Дифракциялык сүрөттөрдүн окшоштугу, ошондой эле комплекстердин элементардык ячейкаларынын параметрлеринин жакындыгы: $[MeL_6](NO_3)_2$ Me - Co(II), Cd(II); $[MeL_4] \cdot (H_2O)_2 \cdot (NO_3)_2$ Me - Ca(II), Mg(II) жана $[MeL_4(H_2O)]Cl_2$ Me - Ca(II), Mg(II) комплекстеринин бири бирине окшоштугун күбөлөндүрөт (3.1-таблица, 3.3-сүрөт а,б).

Жыйынтыгында, алынган бирикмелер триклиндик жана моноклиндик сингонияда кристаллдашаары, ал эми анын ичинен курамы 1:2:2 $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплекси орторомбикалык сингонияда экендиги тастыкталды.

3.3-сүрөт - $[CdL_6](NO_3)_2$ (а); $[CoL_6](NO_3)_2$ (б) комплекстеринин дифрактограммасы.

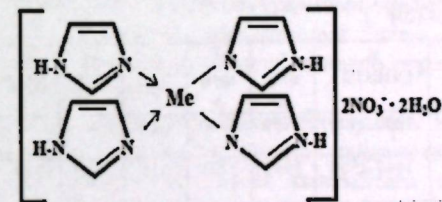
3.1-таблица – Имидазол жана анын комплекстеринин кристаллдык торчолорунун параметрлери

Бирикмелер	Элементардык ячейканын параметрлери, Å			Бурчу, град.	Ячейк. көлөмү А	Форм. бирд. саны	Мейкин. групп.	Сингониялары
	a	b	c					
$C_3H_4N_2$	14,685	13,815	13,586	-	1114	4	$P2_{1/c}$	ромбикалуу
$[CdL_6](NO_3)_2$	12,6098	12,6099	12,7352	90°	2029	3	R3	триклиндуу
$[CoL_6](NO_3)_2$	12,350	12,350	12,4033	90°	1914	3	R3	триклиндуу
$[CuL_6](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	12,30	12,361	12,882	90°	1959	3	R3	триклиндуу
$[NiL_6](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	8,7724	8,7249	8,782	92°	1914	3	R3	триклиндуу
$[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	10,184	10,340	11,354	-	1393	4	$P2_{1/c}$	орторомбикалуу
$[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	8,8655	12,304	12,9154	114°	1393	2	Pn_{22}	моноклиндуу
$[CoL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	8,9825	8,5761	8,3068	119°	1812	2	$P2_{1/c}$	моноклиндуу
$[MgL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	6,7135	6,9344	7,1388	$90,9^\circ$	1245	2	$P2_{1/c}$	моноклиндуу
$[CaL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$	9,6001	9,7399	9,9153	92°	1132	2	$P2_{1/c}$	моноклиндуу
$[MgL_4(H_2O)_2]Cl_2$	11,3826	11,6018	14,4483	90°	1882	4	$C_{2/c}$	моноклиндуу
$[CaL_4(H_2O)_2]Cl_2$	12,290	12,405	14,202	90°	1873	4	$C_{2/c}$	моноклиндуу

12

3.4. ИК спектроскопия. Имидазол жана анын нитраттык $[MeL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)$, Me - Co(II), Zn(II), Mg(II), Ca(II) комплекстеринин ИК спектрлерин салыштырууда, маанилүү өзгөрүү болгондугун, гетероциклин валенттик термелүүсү $\nu(C=N)$ $1450-1580\text{cm}^{-1}$ де, жогорку жыштыктагы областы $15-25\text{cm}^{-1}$ де ал эми деформациялык термелүүсү $\nu(C=N)$ 770cm^{-1} ден $20-30\text{cm}^{-1}$ ге чейин олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болоору көрсөттү. Гетеро шакекчедеги жогорку жыштыктагы валенттик термелүү менен деформациялык термелүүсү бир эле учурда өзгөрүүсүнөн төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот, металл менен лиганданын координациясы гетероциклдеги пиридиндик азоттун атому аркылуу байланыш болот дагы, ал монодентанттуу лиганд катары өзүн көрсөтөт. Мындан тышкары Me-N жаңы валенттик байланыш $425-490\text{cm}^{-1}$ жутулуу сызыгында пайда болот, бул гетероциклдеги атомдун негизинде комплекс пайда болоорун дагы бир ирээт тастыктайт.

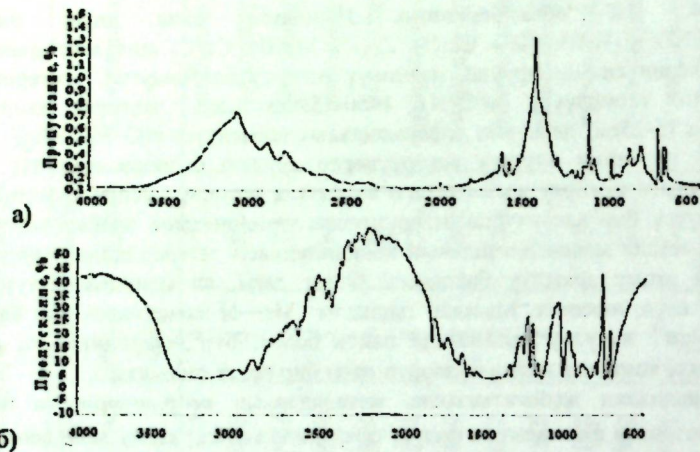
Анализдин жыйынтыгында, металлдардын координациялык полиэдри туура тетраэдр формасында болуп, сферадагы металл атому монодентанттуу – координацияланган азот атому менен курчалган, ал эми нитрат - ион жана суунун молекуласы координациянын сырткы сферасында жайланышкандыгы тастыкталды (4-сурот).

3.4-сурот - $[MeL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)$ Me - Zn(II), Mg(II), Ca(II) комплекстеринин координациялык полиэдрлери.

Суусуз нитраттык комплекстеринин $[CoL_6](NO_3)_2$, $[CdL_6](NO_3)_2$ жана гидраттанган комплекстеринин $[CuL_6](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$, $[NiL_6](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ спектринде имидазолдун кыска циклдагы термелүүсүнүн жылышуусу цикле ν_{C-N} жана $\delta(C-N)$ –байланышы $15-20\text{cm}^{-1}$ областтарында байкалат, жана ошондой эле имидазолдук циклдагы тегиздик ичиндеги термелүү $\tau_{\text{ииз}}$ (C-N) $20-25\text{cm}^{-1}$ областтарында байкалат. Жаңы валенттик термелүүдөгү Me-N жутулуу сызыгы $420-460\text{cm}^{-1}$ областында байкалат, бул металл менен гетероциклдеги азоттун атомунун координациянын пайда болушун далилдейт (N3) (3.2-таблица, 3.5-сурот а,б).

13

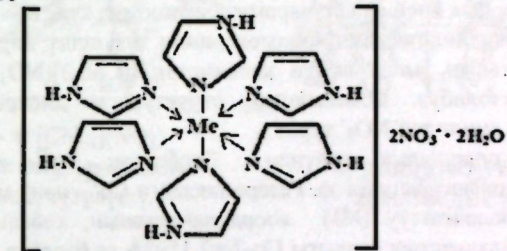

3.5- сүрөт - $[\text{CuL}_6](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ (а) жана $[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$ (б) комплекстеринин ИК спектри.

3.2-таблица – Лиганддын жана анын комплекстеринин ИК спектриинин негизги термелүү жыштыгы (cm^{-1})

Бирикмелер	ν , (NH,OH)	ν , цик л	ν , цик л	τ , N-H	ν , NO ₃	δ , NO ₃ ⁻	ν , OH ⁻	δ , OH ⁻	ν , Me-N
L (имидазол)	3200-2600	1580	1400	625	-	-	-	-	-
$[\text{CuL}_6](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3448-2500	1597	1478	615	1383	747	3448	1597	470
$[\text{NiL}_6](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3136-2857	1537	1488	618	1384	765	3136	1581	445
$[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$	3188-2854	1537	1488	615	1384	747	-	-	440
$[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$	3214-2601	1680	1587	636	1372	749	-	-	450
$[\text{CoL}_4](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3131-2383	1681	1541	620	1325	749	3131	1604	435
$[\text{ZnL}_4](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3298-2608	1534	1490	608	1382	725	3200	1620	425
$[\text{ZnL}_2](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3354-2396	1703	1504	644	1375	758	3354	1504	425
$[\text{MgL}_4](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3203-2606	1538	1437	615	1323	748	3203	1608	455
$[\text{CaL}_4](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$	3497-2578	1587	1433	656	1358	751	3450	1640	447
$[\text{MgL}_4(\text{H}_2\text{O})_2]\text{Cl}_2$	3118	1574	1419	669	-	-	3118	1633	-
$[\text{CaL}_4(\text{H}_2\text{O})_2]\text{Cl}_2$	3253-2614	1575	1433	659	-	-	3253	1641	-

1:6:2 катыштагы Cu(II) жана Ni(II) комплекстик бирикмелеринде координацияланган кристаллдык суунун термелүү сызыгы $\nu(\text{OH})$ 3450cm^{-1} , $\delta(\text{OH})$ $1650-1630\text{cm}^{-1}$, $\rho\text{H}_2\text{O}$ та $510-540\text{cm}^{-1}$ кездешет. Корсотулгон комплекстерде NO_3^- аниону борбордук атом менен координацияланбайт, сырткы сферада жайгашат. Жогорудагы келтирилген жездин, кобальттын, никелдин жана кадмийдин нитратык комплекстериндеги Me-O спектринин $750-650\text{cm}^{-1}$ термелүү областында кездешпегени менен тастыктайбыз (3.6-сүрөт).

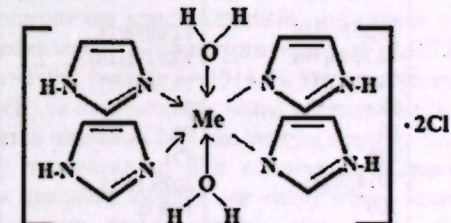

3.6 - сүрөт - $[\text{MeL}_6](\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, Me - Cu(II), Ni(II) комплекстеринин координациялык полиэдрлери.

ИК спектр жана ДТА жыйынтыктарынын негизинде төмөндөгүдөй божомолдосок болот, комплекс имидазолдун алты координацияланган монодентаттуу азот атому менен курчалып, полиэдр өзү алты мүчөлү октаэдр болуп, металлоциклды пайда кылат.

Mg(II) жана Ca(II) хлориддик комплекстеринин ИК спектринде төрт молекула имидазол монодентаттуу координация пайда кылат. Координациялык полиэдрдеги металл суунун эки атом кычкылтеги менен байланышып октаэдрдик конфигурацияда боло алат.

Хлорид ион, комплекстин сырткы сферада жайланышып металл менен координацияланбайт. Муну биз Me - Cl жутулуу сызыгы кездешпегени менен тастыктайбыз (3.7-сүрөт).

3.7 - сүрөт - $[\text{MeL}_4(\text{H}_2\text{O})_2]\text{Cl}_2$, Me - Mg(II), Ca(II) комплекстеринин координациялык полиэдрлери.

$[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$ (I), $[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$ (II), $[\text{ZnL}_2](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ (III) комплекстеринин кристаллдык жана молекулалык түзүлүшү.

Негизги кристаллографиялык маалыматтар 3.3-таблицада ал эми координациялык полиэдрлердин түзүлүшү жана кристаллдык упаковкасы 8, 9, 10 а, б - сүрөттөрдө келтирилген.

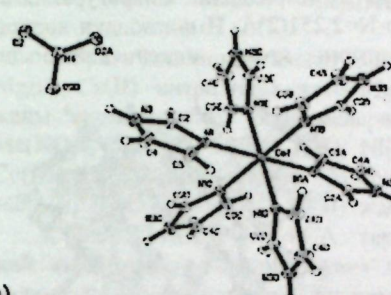
РСАнын жыйынтыгы көрсөткөндөй, (I) жана (II) координациялык бирикмеси триклиндүү сингонияда кристаллдашып, мейкиндик группасы R-3 болуп элементардык ячейканын параметрлерине дал келет.

(I) жана (II) координациялык бирикмелеринин түзүлүшү бири бирине окшош экендиги аныкталып, ал жөнүндө кененирээк $[(\text{CoL}_6)](\text{NO}_3)_2$ бирикмесинин мисалында токтолобуз. Комплекстин структурасы дискреттик катиондон $[(\text{CoL}_6)]^{2+}$ жана аниондон NO_3^- турат.

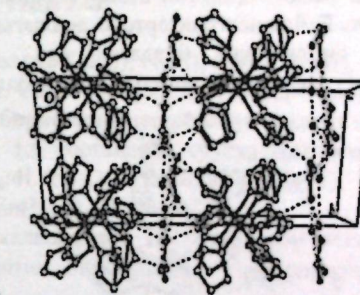
CoN_6 координациялык түйүндө борбордук Co^{2+} иону октаэдрдик симметриялык конфигурацияга ээ. Гетероциклдеги Co^{2+} иону менен пиридиндик азот атому монодентаттуу (N3) координацияланып, кобальт менен азоттун ортосундагы байланыштын аралыгы $\text{Co-N}=2,1590\text{Å}$ ге барабар. Координациялык полимердин молекулалары өз ара күчтүү суутектик байланыш менен имидазолдун молекуласындагы пирролдук группасынын жана нитрат группанын кычкылтеги N-H...O аркылуу чынчырчаны пайда кылуу менен байланыш кылат. Полимердик чынчырча тегиздикте (001) катмарлуу байланышкан.

3.3-таблица - Кристаллографиялык маалыматтардын эксперименттик мүнөздөмөсү жана координациялык $[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$ (I), $[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$ (II), $[\text{ZnL}_2](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$ (III) полимерлеринин түзүлүшүнүн такталышы

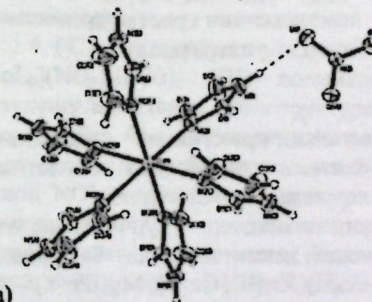
Бирикмелердин номери	(I)	(II)	(III)
Молекулалык формуласы	$\text{C}_{18}\text{H}_{24}\text{CoN}_{14}\text{O}_6$	$\text{C}_{18}\text{H}_{24}\text{CdN}_{12}\text{O}_6$	$\text{C}_9\text{H}_{11}\text{N}_8\text{ZnO}_6$
Брутто формуласы	$[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$	$[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$	$[\text{ZnL}_2](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$
Мол. масса, г/моль	591,44	644,91	330,62
Груп. симметриясы	триклиндүү	триклиндүү	орторомбикалуу
Элемен. ячейканын параметрлери:			
a/Å	12,3555(10)	12,6098(2)	12,1812(10)
b/Å	12,3555(10)	12,6191(10)	10,0713(7)
c/Å	14,4833(5)	14,7352(5)	11,3628(10)
α/°	90	90	90
β/°	90	90	
γ/°	120	121	91,011(8)
Ячейканын көлөмү, Å ³	1914,78(5)	2029,10(9)	1393,78(19)
Температура, К	100	150(2)	293
Мейкиндик группасы	R-3	R-3	P _{21/c}
Элементар. ячейк. формул. бирдигинин саны, Z	3	3	4
ρ(выч), г/см ³	1,539	1,583	1,680

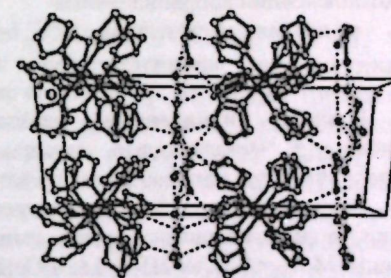
8 - сурот - а) $[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$ комплексинин координациялык полиэдринин түзүлүшү.

б) $[\text{CoL}_6](\text{NO}_3)_2$ комплексинин кристаллдык упаковкасы.

9 - сурот - а) $[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$ комплексинин координациялык полиэдринин түзүлүшү.

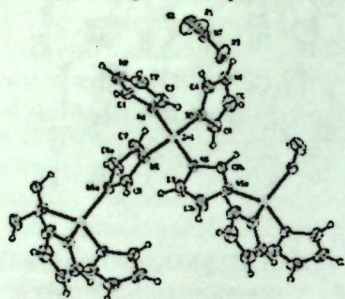

б) $[\text{CdL}_6](\text{NO}_3)_2$ комплексинин кристаллдык упаковкасы.

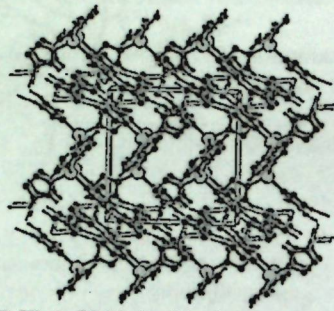
Рентгенструктуралык изилдөөнүн жыйынтыгында, Zn(II) комплекси орторомбикалык сингонияда кристаллдашып, мейкиндик группасы R-3 болуп элементардык ячейкадагы параметрлерине: $a=12,1812(10)$ $b=10,0713(7)$, $c=11,3628(10)\text{Å}$; $\alpha=\beta=90$; $\gamma=120$; $V=1914,78(5)\text{Å}^3$ дал келет.

Комплекс Zn(II) те имидазолдун жаңы координациялык байланыш кылуу жолу табылып, тактап айтканда бир эле учурда монодентаттык жана көпүрөчө лиганд болгондугу тастыкталды. Бул комплексте имидазол цинктин атому менен имидазолдук циклдеги азоттун эки атому менен хелаттык функцияда, ал эми калган эки азоттун атому сырткы сферадагы нитрат-ион менен координация пайда кылып көпүрөчө кызматы аткарат. Бис(имидазолдук цинк бөлүктөрү), имидазолдогу аниондор менен байланышып чынжырлуу түзүлүштөгү зигзаг түрүндөгү полимерди $[\mu\text{-Zn}(\text{C}_3\text{H}_4\text{N}_2)(\text{C}_3\text{H}_4\text{N}_2)_2](\text{NO}_3)_2 \cdot (\text{H}_2\text{O})_2$

пайда кылат. Цинктин атому монодентанттуу тетраэдрдик конфигурацияга ээ болот. Байланыштын орточо аралыгы $Zn-N=2,251(2)\text{\AA}$. Имидазолдун көпүрөчө эки бирдигинин буралган огу цинктин атому менен байланышып зигзагтүрүндөгү полимерди пайда кылат.

10- сурөт - а) $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплексинин координациялык полиэдринин түзүлүшү.

б) $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплексинин кристаллдык упаквокасы.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгын практикада пайдалануу. Биваленттүү металлдардын туздары менен имидазолдон биологиялык активдүүлүктөрүн изилдөө үчүн бир катар комплекстер синтезделди.

Спецификалык биактивдүүлүктөрүн изилдөө учун биваленттүү металлдардын туздарынан жана имидазолдон алынган жаңы 8 бирикмеси алынды $MeX_2 \cdot nC_3H_4N_2 \cdot 2H_2O$, $Me - Cu(II)$, $Co(II)$, $Zn(II)$, $Ca(II)$, $Mg(II)$; $X_2 - NO_3^-$, Cl^- , n -имидазолдун координациоланган молекуласынын саны. Анын ичинен эки бирикме цинктин дигидраттетраимидазол нитраты (II) - $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ жана кобальттын дигидраттетраимидазол нитраты - $[CoL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$, бактерициддик жана фунгициддик дары каражаты катары активдүүлүгү аныкталды.

$[CoL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ - кобальттын дигидраттетраимидазол нитраты «Candida» культурасына карата фунгициддик активдүүлүктү көрсөттү, эксперименталдык алынган жыйынтыктардын негизинде колдонуу жолу иштелип чыгып, КРнын № 2211 Патенти менен 30.06.2020ж. корголду.

Алынган изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде $[ZnL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ -цинктин дигидраттетраимидазол нитраты бактерициддик таасири бар дары дармек катары томондогу культураларга активдүүлүктү көрсөтөтү: *Salmonella Turphimurium* (сальмонелла), *E-coli* (ичеги таякчалары *St. Aureus* (алтын стафилакокк) жана *Ps. Aureginosa* (синегной таякчасы). Комплексти жогоруда белгиленген культураларга каршы колдонсо боло тургандыгы иштелип чыгып КРнын №3557 Патенти менен 31.12.2020ж. корголду.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

1. Эригичтик методу менен имидазолдун $Cu(II)$, $Ni(II)$, $Co(II)$, $Zn(II)$, $Cd(II)$, $Mg(II)$, $Ca(II)$ нитраттары жана $Mg(II)$, $Ca(II)$ хлориддери менен төмөнкү II жаңы комплекстик бирикмелери биринчилерден болуп синтезделди: $Me(NO_3)_2 \cdot 6L \cdot 2H_2O$, $Me - Cu(II)$, $Ni(II)$, 1:6 составдагы суусуз комплекстерде $Co(II)$, $Cd(II)$. Комплекстер: $Me(NO_3)_2 \cdot 4L \cdot 2H_2O$, $Me - Zn(II)$, $Mg(II)$, $Ca(II)$; $MeL_4Cl_2 \cdot 2H_2O$ $Me - Mg(II)$, $Ca(II)$ жана $Zn(NO_3)_2 \cdot 2L \cdot 2H_2O$.

2. Элементтик, РФА, РСА, термикалык жана ИК спектрдин негизинде жайланышынын өзгөчөлүгү жана алынган бирикмелердин координациялык полиэдрлеринин түзүлүшүнү аныкталды.

3. Металлдын жана ацидо лиганддын жаратылышына карата томондо көрсөткөндөй комплекстер пайда болду: октаэдрдик $[MeL_6](NO_3)_2$, $Me - Co(II)$, $Cd(II)$, $Cu(II)$, $Ni(II)$, тетраэдрдик $[MeL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$, $Me - Zn(II)$, $Ca(II)$, $Mg(II)$, $[MeL_4(H_2O)_2]Cl_2$, $Me - Ca(II)$, $Mg(II)$ жана орторомбикалык - $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплекстери.

4. РСА методунун негизинде $[CoL_6](NO_3)_2$ (I), $[CdL_6](NO_3)_2$ (II) жана $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ (III) полимердик комплекстеринин кристаллдарынын түзүлүшү аныкталды. Изоструктуралык комплекстер мейкиндик группасы R-3ко барабар болуп триклиндик сингонияда кристаллдашат, координациялык полиэдр октаэдр болуп саналат. Комплекстик катyon $[CoL_6]^{2+}$, $[CdL_6]^{2+}$ жана анион NO_3^- бирикменин структуралык бирдиги болуп саналат. (I) жана (II) комплекстериндеги ар бир нитрат ион пирролдук азоттун атому, нитрат ионундагы кычкылтек менен бекем молекула аралык суутектик байланыш менен байланышып, (N -H...O) катмарлуу полимердик түзүлүшкө ээ болот. Ал эми $[ZnL_2](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ комплексинде имидазол хелаттык көпүрөчө ролунда болуп, зигзаг түзүлүшүндөгү полимерлүү чынжырчанын калыптанышын камсыздайт.

5. Имидазол металл менен монодентанттуу координацияланып Co , Cd дин (1:6 составдагы) нитраттары - катмарлуу ал эми $Zn(II)$ тин (1:2:2 курамы)-зигзагтүзүлүштөгү координациялык полимерди пайда кылат. Полимердик комплекстердин калыптанышынын критерийи болуп гетероциклдеги хелаттуу-көпүрөчө функциясы жана молекула ортосундагы коваленттүү эмес аракеттенүүсү болуп саналат.

6. Синтезделген комплекстердин биологиялык активдүүлүгүн изилденип, алардын фунгициддик жана бактерициддик касиети бар экендиги тастыкталды:

- кобальттын дигидраттетраимидазол нитраты $[CoL_4](NO_3)_2 \cdot (H_2O)_2$ фунгициддик касиетке ээ экендиги аныкталды. Алынган дары каражаты 30.06.2020 ж КР патенти №2211 менен корголду.

- цинктин дегидраттетраимидазол нитраты $[ZnL_4](NO_3)_2(H_2O)_2$ бактерияга каршы активдүүлүгүн көрсөткөндүктөн практикалык колдонууда перспективдүү болуп саналат. Ошонун негизинде 31.12.2020 жылы КР патенти №2237 менен корголду.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Синтезделип алынган бирикмелердин физика-химиялык касиеттеринин өзгөчөлүктөрү, түзүлүшү, теориялык, эксперименталдык маалыматтары жана корутундулары заманбап координациялык химияны өнүктүрүүгө салым кошуу менен бирге ВУЗдагы химия-биология багытында илимий изилдөөлөргө колдонууга сунушталат.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр, белгилүү дары-дармектердин модификациясын издөө жолун прогноздоого мүмкүндүк берет, зыянсыз жана эффективдүү биологиялык активдүү бирикмелерди алуу максатында имидазолдун Co жана Zn менен болгон бирикмелери микробго жана грибоко каршы дары каражаты катары жугуштуу жаракаттарга жана теринин сезгенген грибок ооруларына сунушталат. Иштелип чыккан имидазолдун Zn(II) жана Co(II) менен болгон комплекстери Кыргыз Республикасынын №2237, №2211 патенттери менен 30.06.2020 ж., 31.12.2020ж. корголду.

ДИССЕРТАЦИЯ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН МАКАЛАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Аламанова, Э. А. Синтез и физико-химические свойства имидазольных комплексов меди и кобальта состава $Me(NO_3)_2 \cdot 6C_3H_4N_2 \cdot 2H_2O$ (Me = Co, Cu) [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, Ж. И. Бердалиева, А. М. Малабаева // Вестник Таджикского Национального Университета. - Душанбе, 2017. - №12. - С.17-23. - Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id34832833>.
2. Аламанова, Э. А. Изучение взаимодействия имидазола с нитратом никеля [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, Ж. Бердалиева, А. Малабаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2017. - №7. - С. 132-136. - Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id30484395>.
3. Аламанова, Э. А. Новые металлохелаты на основе нитратов меди (II) и кобальта (II) с имидазолом [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, Ж. И. Бердалиева, А. М. Малабаева // Вестник Ошского государственного университета. - Ош, 2017. - С.9-15.
4. Аламанова, Э. А. Новые металлохелаты имидазола с нитратом цинка (II) [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, Ж. И. Бердалиева, А. М. Малабаева, А. Т. Дуйшонбаева, И. Б. Саматов // Известия Национальной

академии наук КР.- Бишкек, 2018. - №5. - С.122-129. - Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id36964112>.

5. Аламанова, Э. А. Пат. №2211 Кыргызская Республика. Диакваттетраимидазол динитрат кобальта(II), $Co(NO_3)_2 \cdot 4C_3H_4N_2 \cdot 2H_2O$, обладающий фунгицидной активностью. [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, С. Б. Ибраева, Ж. И. Бердалиева, А. Малабаева, Д. Н. Темирова // - Бишкек. - 30.06.2020 г.

6. Аламанова, Э. А. Пат. №2237 Кыргызская Республика. Дигидрат тетраимидазол нитрат цинка $Zn(NO_3)_2(C_3H_4N_2)_4(H_2O)_2$, обладающий бактерицидным действием [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, С. Б. Ибраева, Ж. И. Бердалиева, А. Малабаева, Д. Н. Темирова // - Бишкек. - 31. 12. 2020г.

7. Аламанова, Э. А. Комплексные соединения нитратов магния и кальция с имидазолом: синтез и физико-химические свойства. [Текст] / Э.А. Аламанова, Н. Шыйтыева, А. М. Малабаева, Ж. И. Бердалиева [Электронный ресурс]. - Электронный журнал «Научные исследования в Кыргызской Республике». Бишкек: 2021. - Режим доступа: vak.kg/jurnal/VAK. - Загл. с экрана.

8. Аламанова, Э. А. Квантово-химическое исследование донорно-акцепторных взаимодействий в хелатных комплексах Mg (II), Zn (II) с имидазолом. [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, Арыстанбек к. А. // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №3. - С.29-32 - Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id46306356>.

9. Alamanova, E. Coordination Polymer of Cobalt (II) Nitrate with Imidazole: Synthesis, Properties and Crystal Structure [Электронный ресурс]. / N. Shyytyeva, Zh. Berdalieva, N. Abdylbaeva, A. Duishonbaeva, Zh. Abdullaeva // Journal of Crystallization Process and Technology. - 2021, -Vol.10, -P. 1-9. - Режим доступа: <https://www.scirp.org/journal/jcpt> - Загл. с экрана.

10. Аламанова, Э. А. Координационные соединения 3d- металлов с N-донорными лигандом: синтез, структура и биологическая активность [Текст] / Э. А. Аламанова, Н. Шыйтыева, А. М. Малабаева // Тезисы докладов Международной научной конференции молодых ученых «Наука и Инновации». - Ташкент. - 2021, -С. 249-252. https://www.doi.org/10.36522/Science_and_innovation

Аламанова Элмира Азисбековнанын «Органикалык эмес туздар менен азолдордун координациялык бирикмелеринин: синтези, касиеттери жана түзүлүшү» деген темада 02.00.01 – органикалык эмес химия адистиги боюнча химия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына сунуш кылынган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: имидазол, биваленттүү металлдар, комплекстик полимерлер, физика-химиялык анализ, биологиялык активдүүлүк.

Изилдөө объектиси: имидазол менен Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II), Ca(II)дин нитраттарынын жана Mg(II), Ca(II)дин хлориддеринин бирикмелери.

Изилдөө предмети: синтезделип алынган комплекстердин түзүлүшүн жана касиеттерин, ж.о.э алардын перспективдүү колдонуу тармактарын окуп уйрөнүү.

Изилдөө максаты: Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) жана Ca(II)дин имидазол менен болгон комплекстик бирикмелерин синтездөө, алардын түзүлүшүн, физика-химиялык касиеттерин аныктоо, ж.о.э. колдонуу тармактарын изилдөө.

Изилдөө ыкмалары жана аппаратура: эригичтүүлүк ыкмасы, элементтик, рентгеноструктуралык, рентгенофазалык, термогравиметрикалык анализдөө ыкмалары жана ИК спектроскопия. Аппаратура: дериватограф Паулик-Паулик-Эрдей, дифрактометр «ДРОН-3», спектрофотометрлер «Nicolette Avatar», дифрактометр X-Calibur S.

Алынган жыйынтыктар жана изилдөөнүн жаңылыгы. Имидазол менен жездин, кобальттын, никелдин, цинктин, кадмийдин, магнийдин жана кальцийдин нитраттарынан жана магнийдин, кальцийдин хлориддеринен 11 комплекстик бирикме синтезделип алынды. Алынган комплекстик бирикменин курамы, касиети жана түзүлүшү элементтик, рентгенофазалык, рентгенструктуралык анализдери, ИК спектри жана термогравиметриялык методдору менен аныкталды. Рентгенструктуралык анализге колдонуу учун, бирикменин монокристаллы ыңгайлуу шарт түзүлүп өстүрүлдү. Бирикменин ар түрдүү кристаллдык түзүлүштөрү аныкталды. Курамы 1:6 Co(II), Cd(II) катмарлуу жана 1:2:2 Zn(II) zigzag түрүндөгү комплекстери алынды. Co(II) жана Zn(II) нитраттарынын комплексине биологиялык сыноо жүргүзүлдү, жана ал бирикмелер микробко, грибокко каршы касиетке ээ экендиги тастыкталды.

Колдонуу тармагы: координациялык бирикмелердин химиясы, биокоординациялык химия, медицина.

РЕЗЮМЕ

диссертации Аламановой Элмиры Азисбековны на тему «Координационные соединения азолов с неорганическими солями: синтез, свойства и строение», на соискание ученой степени кандидата химических наук по специальности 02.00.01 - неорганическая химия

Ключевые слова: имидазол, бивалентные металлы, комплексные полимеры, физико-химический анализ, биологическая активность.

Объектами исследования являются соединения нитратов Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) и Ca(II), хлоридов Mg(II) и Ca(II) с имидазолом.

Предметом исследования являются изучение строения и свойства синтезированных комплексов, а также поиск перспективных областей их применения.

Цель исследования. Синтез, исследования строения и физико-химических свойств комплексных соединений Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) и Ca(II) с имидазолом и изыскание областей их практического применения.

Методы исследования и аппаратура: метод растворимости, элементный, рентгенофазовый, термический анализы, ИК-спектроскопия, рентгеноструктурный анализ (РСА). Аппаратура: дериватограф Паулик-Паулик-Эрдей, дифрактометр «ДРОН-3», спектрофотометры «Nicolette Avatar», дифрактометр X-Calibur S.

Полученные результаты и их новизна: Синтезированы 11 комплексных соединений имидазола с нитратами меди, кобальта, никеля, цинка, кадмия, магния и кальция и хлоридами магния и кальция. Состав, свойства и строение полученных комплексов изучены методами элементного, рентгенофазового, рентгеноструктурного анализов, ИК спектроскопии и термогравиметрии. Для соединений выбраны условия кристаллизации и выращены монокристаллы, пригодные для РСА. Выявлены различные типы кристаллических структур. Получены комплексы Co(II), Cd(II) состава 1:6 – слоистого и комплекс Zn(II) состава 1:2:2- зигзагообразного строения. Проведены биологические испытания комплексов нитратов Zn(II) и Co(II) и установлено, что данные соединения обладают антимикробными и антигрибковыми свойствами, соответственно.

Область применения: химия координационных соединений, биокоординационная химия, медицина.

SUMMARY

the dissertation of Alamanova Elmira Azisbekovna on the theme: «Coordination compounds of azoles with inorganic salts: synthesis, properties and structure» for the degree of Candidate of Chemical Sciences in specialty 02.00.01 - inorganic chemistry

Key words: imidazole, bivalent metals, complex polymers, physico-chemical analysis, biological activity.

Object of the study: compounds of Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) and Ca(II) nitrates, Mg(II) and Ca(II) chlorides with imidazole.

Subject of research: is the study of the structure and properties of the synthesized complexes, as well as the search for promising areas of their application.

Work object: Synthesis, study of the structure and physico-chemical properties of complex compounds of Cu(II), Co(II), Ni(II), Cd(II), Zn(II), Mg(II) and Ca(II) with imidazole and the search for areas of their application.

Research methods and equipment: solubility method, elemental, X-ray, X-ray phase and thermogravimetric analyses, as well as IR spectroscopy. Equipment: Paulik-Paulik-Erdei derivatograph; DRON-3 diffractometer, Nicolette Avatar, spectrophotometers, X-Calibur S diffractometer.

Obtained results and their novelty: 11 imidazole complex compounds with copper, cobalt, nickel, zinc, cadmium, magnesium and calcium nitrates and magnesium and calcium chlorides were synthesized. The composition, properties, and structure of the resulting complexes were studied by elemental, X-ray phase, X-ray diffraction analyses, IR spectroscopy, and thermogravimetry. Crystallization conditions were chosen for the compounds, and single crystals suitable for XRD were grown. Various types of crystal structures have been revealed. Co(II), Cd(II) complexes of composition 1:6 - layered and complex Zn(II) of composition 1:2:2 - zigzag structure were obtained. Biological tests of Zn(II) and Co(II) nitrate complexes have been carried out and it has been established that these compounds have antimicrobial and antifungal properties, respectively.

Scope of application: chemistry of coordination compounds, biocoordination chemistry, medicine.

Басууга _____ 2022-ж. кол коюлду.
Тапшырык №175. Нуска 50 даана. Офсеттик кагаз.
Барактын форматы 60 x 90/16. Көөлөмү 1,5 б. б.
«Соф басмасы» ЖЧКсында басылып чыкты,
720020, Бишкек ш., Ахунбаев к., 92.

